

Bibliotekarstudentens nettleksikon om litteratur og medier

Av Helge Ridderstrøm (førsteamanuensis ved OsloMet – storbyuniversitetet)

Sist oppdatert 08.12.20

Dannelse

Tysk: “Bildung”. “Dannelse” er et vidt begrep som ikke kun omfatter kunnskaper og innsikter, men også blant annet oppførsel og en tolerant, human og empatisk innstilling til medmennesker. Den kulturelle dannelsen er en del av allmenn-dannelsen (på gresk “enkýklios paidéia”). Ses som en forutsetning for demokrati og sosialt samhold. Det skal være sammenheng mellom kulturell innlæring, tanker og handlinger.

En kontrast til dannelse (“Bildung”) er innbilning (“Einbildung”) (Lindken 1990 s. 69). Det tyske ordet “Bildung” har sammenheng med bilde (“Bilde”), innbilningskraft (“Einbildungskraft”), forbilledlighet (“Vorbild”), arketype (“Urbild”), kopi (“Nachbild”) og bøyelighet/fleksibilitet (“Bildsamkeit”) (Demougin 1985 s. 205).

“Til alle tider har det vært noe rart ved begrepet dannelse, noe som unndrar seg beskrivelser og definisjoner og gjør det nesten umulig å peke på visse elementer og si: disse utgjør til sammen et dannet menneske.” (Brøgger 1960 s. 63) Brøgger m.fl. trekker deretter likevel fram følgende egenskaper ved et dannet menneske: toleranse, indre sikkerhet, munterhet, evne til selvironi og selvkritikk, nøysomhet, åpenhet, rommelighet m.m. (Brøgger 1960 s. 63-64).

“Hva er dannelse? Et tomt ritual? En stivnet form? Eller en sosial og intellektuell dynamikk som kan gi fremtidshåp og retning i menneskers liv? [...] Dannelse, vil jeg foreslå, er *kunnskap som kan forandre* – enten enkeltmenneskers liv eller samfunnet som helhet. Det finnes nok av eksempler. På slutten av 1700-tallet og utover på 1800-tallet oppløste den borgerlige dannelsen føydalhierarkiene og den gamle hoffkulturen og institusjonaliserte et nytt begrep om mennesket, friheten og politikken. Noe lignende fant sted fra slutten av 1800-tallet da arbeiderklassen utviklet sitt alternativ til den borgerlige dannelsen, en kunnskap som skulle mobilisere mennesker som hittil hadde vært utelukket fra politikken, til politisk deltagelse og kamp. Parallelt med disse dannelsesparadigmene utvikles noe man kanskje kunne kalle en feministisk dannelse som tar sikte på å frigjøre kvinnene fra de patriarkalske kunnskaps- og maktstrukturene, og skape alternative mønstre for kvinners liv og selvrealisering. Alle eksemplene illustrerer dessuten at dannelse både har en individuell og en kollektiv dimensjon. Det er den individuelle tilegnelsen av kunnskap og utviklingen av livsverdener som danner grunnlaget for

kollektive, samfunnsomveltende prosesser. Dette begrepet om dannelse tok form innenfor tysk tenkning fra slutten av 1700-tallet og fremover, og levde i beste velgående frem til andre verdenskrig. Da gikk det under, som følge av at dannelsen hadde latt seg instrumentalisere av den nasjonalsosialistiske ideologien, hadde latt seg besette av nasjonalsosialistisk tankegods. Inntil da hadde man trodd at dannelsen som sådan kunne motstå politisk misbruk, at den i seg selv var uløselig knyttet til humanisme og menneskeverd. Men det viste seg ikke å være tilfellet. Dannelsen i seg selv var apolitisk – men ikke mer enn at den kunne mobiliseres for politiske hensikter. Det var fullt mulig å tenke seg en nasjonalsosialistisk dannelse, i samme grad som en kommunistisk eller en borgerlig-liberal. Burde vi la oss skremme av dette? Ja, selvfølgelig. Men ikke til å forkaste dannelsesstanken som sådan. Dannelse er ingen garanti for liberale eller demokratiske verdier, men den kan ikke desto mindre være et svært effektivt virkemiddel til å fremme disse.” (Helge Jordheim i *Morgenbladet* 11.–17. juli 2008 s. 20)

“Dannelse er et omdiskutert tema uten noen særlig sikker definisjon. Hvert innspill til dannelsens historie bærer med seg nye elementer. Er dannelse utdanning? Nei, det er noe mer. Hva med hjertets dannelse, å være et godt menneske? Eller handler det bare mest om allmenn høflighet og manerer? Neppe; Jens Bjørneboe skal ha sagt at man kan ha dannelse både med og uten piano.” (Lasse Midttun i https://morgenbladet.no/boker/2013/dannelse_ved_reisens_slutt; lesedato 24.05.20)

“Det skinninnbundne og bindsterke leksikonet er ikke lenger bokhyllens stolthet. [...] Det er ikke lenge siden leksikonene lyste fra bokhyllene i de tusen norske hjem, i mange bind og gjerne i fineste kalveskinn. De var et symbol på dannelse, og signaliserte at et altomfattende kunnskapsunivers befant seg mellom de stive permene.” (Anders B. Bisgaard i https://morgenbladet.no/kultur/2010/de_stive_permers_fall; lesedato 16.05.20)

En vits sier at “pappa har utdanning, mamma har dannelse”. “Mens utdanning er en vertikal bevegelse der man beveger seg ned i et dyp, er dannelse en horisontal bevegelse, et skritt til siden. Gjennom dannelsen øver vi opp evnen til å se både saksforhold og oss selv fra andre synsvinkler. [...] Det viktigste dannelsesprinsippet er det Aristoteles sier om å forsøke å finne den gyldne middelvei.” (Einar Øverenget i *Dagbladets Magasinet* 21. juni 2008 s. 60)

“I den pietistiske reaksjonen mot religiøs staffasje og dogmetro blir dette dannelsesidealet knyttet til et indre, ekte og autentisk jeg, som skal dannes og danne seg, i tråd med troens påbud. Men på 1700-tallet baner dannelsesbegrepet seg vei ut av den teologiske konteksten og inn på den sosiale og politiske arena. Foranledningen er oppgjøret med føydalstrukturer og enevoldshierarkier, angrepet på religiøse og vitenskapelige dogmer, i frihetens og fornuftens navn – kort sagt de tendenser som vi vanligvis henviser til som opplysning eller opplysningstid. I den forstand er det moderne dannelsesbegrepet på samme tid et resultat av opplysningen, og et svar på den. Åstedet for dette oppbruddet er Immanuel Kants

essay “Hva er opplysning?” fra 1783. [...] “Opplysning,” skriver Kant i sitt svar til Zöllner, “er menneskets utgang fra sin selvforskyldte umyndighet.” Og han fortsetter, i en av historiens mest berømte og slående passasjer: “Umyndighet er den manglende evne til å bruke sin forstand uten andres ledelse. Selvforskyldt er denne umyndighet når dens årsaker ikke ligger i mangel på forstand, men i mangel på beslutning og mot til å bruke forstanden uten andres ledelse. Sapere aude! Ha mot til å bruke din egen forstand! er altså opplysningens valgspråk.” ” (Helge Jordheim i *Morgenbladet* 11.–17. juli 2008 s. 20-21)

“På det abstrakte plan er det en viss enighet om at dannelse er en personlig utvikling hos studenten som leder til aktivt borgerskap, en etisk bevissthet og kritisk refleksjon. [...] Men dannelse er en egen form for læring, som på 1800-tallet betegnet å utforske kunnskapen for kunnskapens egen skyld, uavhengig av hva samfunnet for øvrig forventet. Det ble lest farlige, nytenkende bøker og flere grupper, som liberale kosmopolitter og arbeiderbevegelsens studiesirkler, samlet seg for å dannes gjennom samtalen og lesning av nye tekster. Dannelse ble slik en dissens mot det etablerte, framfor en institusjonalisering av de rådende dogmer.” (Aksel B. Sterri og Karl K. R. Kirchhoff i *Morgenbladet* 23. desember 2011–5. januar 2012 s. 23)

“Delt viten er nødvendig for å dele mening – kunnskap er nødvendig for fellesskap. I Norge er 9. april ikke hvilken som helst dato. Gullkalven er ikke en variant av Norsk Rødt Fe. Romeo og Julie er ikke et tilfeldig italiensk par. Hitler er ikke snodig herre med bart. Peer Gynt er ikke sommeravløseren på Gjendesheim. *Skrik* er ikke en karnevalsmaske. Ibsen ikke en ringvei eller et parkeringshus. Skal du skjønne det andre sier og det landet du bor i, trenger du å vite slikt. Det er buljongterninger av mening som vi utveksler for å forstå. Skal du kommunisere, må du kunne! Barn vet det – de har vært i Kardemomme by, de kjenner Ole Brumm og har hørt om Kjerringa mot strømmen. Det er konteksten som gir mening til teksten.” (Gudmund Hernes i *Morgenbladet* 22.–28. januar 2016 s. 29)

Individet skal forme seg selv (på et dypt nivå), ikke bare informere seg selv. “Dannelse står i en intim relasjon til begreper som modning og refleksjon, intellektuell, moralsk, estetisk modning og kritisk refleksjon som setter den enkelte i stand til å ta selvstendige valg og fatte veloverveide beslutninger.” (Inga Bostad i *Samtiden* nr. 2 i 2009 s. 119)

I og med dannelsen kan et menneske prøve å bevise for seg selv og andre at det ikke er definert ut fra sin sosiale bakgrunn, yrke og økonomiske plassering i samfunnshierarkiet. Men fenomenet er ikke løsrevet fra klassetilhørighet. Dannelseskravet innen borgerskapet har fungert som et skjold mot arbeiderklassen. Dannelsen ble både en kulturell distanseringsteknikk og et vern mot opprørske tanker.

Den kinesiske filosofen Konfucius sa (og tilhengere av han skrev ned): “Når en mann av høy rang oppnår den rette dannelse, da lærer han å elske menneskene. Hvis en vanlig mann oppnår den rette dannelse, så er det lett å regjere over han.” (Konfuzious 1982 s. 30) Konfucianismen egnet seg som åndelig “herske-instrument” i den kinesiske føydaltiden (Ralf Moritz i Konfuzious 1982 s. 36).

Dannelse må til en viss grad erverves, men til en viss grad arves den (nærmest slik familiens smykker går i arv fra generasjon til generasjon). “For en del år tilbake var dannelse et ord man nødig tok i sin munn. Det smakte av konversasjon, krystalllysekroner og kalvestek. Det handlet om å beherske sine klassikere, og trekke skarpe grenser mellom de som kunne og de som ikke kunne. Harry Martinson kom ganske nær da han i *Nässlorna blomma* konstaterte at det fantes fire sorter middelklasse: de med dannelse og piano, de med dannelse uten piano, de med piano, men uten dannelse, og de uten både dannelse og piano. [...] Dannelse, slik jeg vil bestemme det nå, er snarere en holdning og et menneskesyn. For ser vi på ordet dannelse, betegner det jo ikke bare en tilstand – det handler om noe som dannes, skapes. Noe er i utvikling. Vi kommer til verden med en masse muligheter, vi vokser og modnes og forandres i samspill med omgivelsene. Og denne prosessen slutter ikke når barndommen er over. Vi møter gjennom hele livet nye utfordringer og får erfaringer som gjør oss i stand til å begripe noe som før var ubegripelig. Dannelse forstått i et slikt perspektiv er en måte å forholde seg til kunnskap på. Å kjenne sin begrensning og ha lyst til å tre ut av den. Det er noe som involverer hele mennesket, ikke bare intellektet.” (Jofrid Karner Smidt sitert fra <http://www.bokogbibliotek.no/>; lesedato 26.05.11)

“Dannelsen har tradisjonelt hatt en ekskluderende funksjon. Den har bestått av noe du må kunne for å være innenfor, for å være meningsberettiget. For drøyt 100 år siden var det et argument mot å innføre allmenn stemmerett at folk flest ikke var dannede. De var ikke i stand til å gjøre seg opp en selvstendig mening om viktige ting. Fortsatt er dannelsen gjerne definert som noe mer enn et kunnskapsstoff du kan gå til en bok og tilegne deg. Den er også noe uhandgripelig som du må være fortrolig med på en innforlivet måte, noe du aldri egentlig kan lære hvis du ikke har levd med den og blitt sosialisert inn i den. Den virker ekskluderende på en raffinert måte – det gjelder både forholdet mellom klassene, mellom nasjonene og de etniske gruppene. Du kommer liksom aldri frem hvis du ikke allerede er blant de innvidde. Hvis vi opphøyer det som integrerer og skiller og utstøter resten, til å være det verdifulle dannelsesmaterialen, nettopp fordi de gjør den jobben, så tror jeg at vi har et begrep om dannelse som er lite produktivt i vår verden. [...] Dannelse er å være med på å dekke behovet for samfunn.” (Anders Johansen i <https://morgenbladet.no/2004/10/dannelse-er-omdannelse>; lesedato 16.05.20)

“Ikke minst er det gjennom Platons Akademi at vi ser det vokser frem en dannelsestanke knyttet til begrepet om dygd eller dugelighet, og at det å mestre sitt liv omhandler en foredling av karakteregenskaper – å virke på sitt beste. Men i Platons ideelle skole skjer ikke dannelse gjennom passiv tilegnelse av fakta og

ferdigheter, men derimot gjennom selverkjennelse hvor det gis rom for både lærd uvitenhet og overbevisningen om at innsikt og visdom kan hentes frem uansett utrustning hos den enkelte.” (Inga Bostad i *Samtiden* nr. 2 i 2009 s. 119-120)

Dannelsesbegrepet har gjennom historien ofte vært statisk, nesten tingliggjort (Franzmann, Hasemann og Löffler 1999 s. 44). Det ble stilt bestemte, konkrete “krav”, f.eks. å ha lest Horats og kunne sitere fra denne romerske dikteren. Et såkalt “dannelses-sitat” (s. 44) fungerte som statusbevis på kulturell kapital. Klassisk litteratur ble lenge vurdert som viktigere enn samtidslitteratur for å bevise dannelsen. Det var en “plikt” å ha lest klassikere som Homer, Shakespeare og Goethe. Dannelse kan i noen grad også “eies” som eller signaliseres ved gjenstander, f.eks. i form av praktutgaver av bøker.

Opplysningstiden var en “dannelsesbevegelse” med universelle mål (Brackert og Lämmert 1976 s. 50). I opplysningstiden på 1700-tallet ble dannelse oppfattet som noe som var nyttig for hele samfunnet, mens dannelse på 1800-tallet snarere gjaldt individets behov (Dörner og Vogt 2013 s. 107). Individet skulle utvikle sitt potensial i “ensomhet og frihet” (Wilhelm von Humboldt), særlig utfolde sine åndelige og estetiske evner. For noen deler av borgerskapet var det viktig å ha gresk- og latinundervisning i skolen, selv om dette ikke var nyttig for noen hverdagsaktiviteter. Det fungerte snarere som et slags kontaktledd til antikkens filosofi og diktning. Gresk- og latinkyndighet kunne også brukes som distinksjon for en liten “elite”. Det “ødslede” i å lære “døde språk” atskilte dannelsesborgerskapet fra andre samfunnsgrupper, bl.a. fra den delen av borgerskapet som hovedsakelig var opptatt av eiendom og profitt (Dörner og Vogt 2013 s. 108).

Dannelse ble et statuskjennetegn for det framvoksende borgerskapet i Europa (Brackert og Lämmert 1976 s. 49). “Dannelsesprivilegier” ble etter hvert viktigere enn arvelige privilegier (Brackert og Lämmert 1976 s. 50).

“[T]he goal is to enable the individual to make judgments that reflect her uniqueness and autonomy. [...] For [Wilhelm von] Humboldt, ‘Bildung’ as the educational ideal that is non-vocational and defined by distance to utilization guarantees that the student will be able to realize individuality and humanity. This was the revolutionary thought of Humboldt: only by being disinterested in what purpose one’s education could serve will the student learn to gain the autonomy to fulfill different purposes in the long run.” (Antje Gimmler i http://www.akademisk.kvarter.hum.aau.dk/AKsamlet/AK_Vol_13_10_2016.pdf; lesedato 15.02.19)

Kjennskap til kultur skal gjøre mennesker både klokere og moralsk bedre. Ikke bare er kunnskaper i seg selv verdifullt, men kunnskaper er viktig som grunnlag for evne til selvrefleksjon. Ideen og håpet er: Gjennom å lese litteratur og tilegne seg andre kulturelle verk og opplevelser, skal mennesket dannes og utvikle seg til et fritt og forstående vesen, med derav følgende etisk gode handlinger og berikelse av det menneskelige kommunikasjonsfellesskap. Fra slutten av 1700-tallet av ble det et

krav innen det dannete borgerskap å kunne sette ord på sine følelser på en svært nyansert måte (Messerli og Chartier 2000 s. 461).

På 1700-tallet ble dannelsesidealet brukt som et åndelig kampmiddel for “åndsaristokratiet” mot på den ene siden medfødte adelsprivilegier og rikfolk, på den andre siden grupper lenger nede på den sosiale rangstigen (håndverkere, småborgere, bønder, kontorfolk). De “kultiverte” følte seg altså i opposisjon til grupper over og under dem i det økonomisk-sosiale samfunnshierarkiet (Faulstich 2002 s. 14).

Den tyske 1700-tallsdikteren og filosofen Johann Gottfried von Herder skrev: “En bok har ofte dannet eller fordervet et menneskes hele livstid” (sitert fra Lehmstedt og Herzog 1999 s. 376).

Dannelsesbegrepet har for noen blitt brukt svært instrumentelt. Lesing av litteratur skulle gjøre de borgerlige kvinnene på 1800-tallet til mer interessante samtalepartnere, og dette sammen med utvidete erfaringer gjennom litteraturen, kunne “øke kvinnens sjanser på ekteskapsmarkedet” (Korte og Rauch 2005 s. 171).

Britiske aristokrater som på 1700-tallet foretok den såkalte “grand tour” i Europa, oppfattet det som en dannelsesreise. Det var viktig for disse aristokratene å besøke Frankrike og Italia, og reisen kunne vare i flere måneder eller år. Dannelsesreisen var en sosial institusjon som sammen med en lang rekke andre faktorer gjorde at overklassen “satt fast i fortiden” og var preget av kulturell konservatisme.

“På slutten av 1600-tallet var dannelse og utdanning en av ryggradene i turismen, og rundreisen gjennom Europa som gjerne kalles “The Grand Tour”, ble etablert. På norsk blir den gjerne omtalt som “dannelsesreisen”. Det var på denne tiden stort sett aristokratiets sønner som reiste. Selve reiseruten kunne variere, men studenten begynte vanligvis sin reise fra Dover, hvor han krysset kanalen over til Frankrike. Videre reiste han som regel mot sørøst, gjennom Sveits til Italia. Her hadde han et lengre opphold i byer som Roma, Firenze, Venezia og Napoli, før han dro nordover til Tyskland. Kursen gikk videre mot vest, gjennom “Nederlandene”, før han så igjen krysset den engelske kanal og var hjemme. For å fullføre sin utdanning var det visse ting man burde ha sett, og steder man burde ha vært. Med The Grand Tour vokste det fram et fast nett av reiseveier og severdigheter. En av årsakene til at man dro utenlands var rett og slett det at skolene og universitetene hjemme ofte ikke strakk til. De som reiste på en slik tur hadde som regel med seg en lærer som fungerte som både turoperatør og guide, og denne skrev også reisedagbok. Dagens reiseledere er vel det nærmeste vi kommer en slik lærer. Målet for en slik tur var å utvide sine horisonter. Reisen skulle gjøre en til en verdensborger, eller til å bli en bedre borger i hjemlandet.” (Henriette Magnussen i <https://www.duo.uio.no/bitstream/handle/10852/24094/22799.pdf>; lesedato 14.07.16)

Det har i mange land vært noe klassebundet ved dannelsesbegrepet og -forståelsen, for eksempel i Tyskland: “I Tyskland har man tradisjonelt tenkt på borgerskapet som dannelsens bærer, derfor har man det tyske begrepet om dannelsesborgerskapet.” (Helge Jordheim i *Morgenbladet* 8.–14. februar 2008 s. 28). Dannelsesborgerlige idealer har blitt overført fra generasjon til generasjon, både i hjem, sosial omgangskrets og skole. Den tyske kulturforskeren Georg Bollenbecks bok *Dannelse og kultur: Et tysk tolkningsmønsters glans og elendighet* (1994; på tysk) handler om den dannelsesborgerlige kulturforståelsen. Han viser hvordan dannelse fungerte (og fungerer) i borgerskapets selvdefinisjon (http://www.pedocs.de/volltexte/2015/11125/pdf/ZfPaed_1996_2_Tenorth_Rezension_Bollenbeck_Bildung.pdf; lesedato 15.12.16).

På 1800-tallet ble “dannelse” et salgsargument i Tyskland for verk produsert for et massepublikum på et sterkt voksende litterært marked (Boden og Müller 2009 s. 159). Goethes skuespill *Faust* ble utgitt som pocketbok (av forlaget Reclam i 1867), og andre tilsvarende utgivelser bidro til å befeste eller skape “klassikere”. Kolportører, omvandrende bokselgere, nådde folk som ellers ikke ville kjøpt bøker og inngikk dermed som aktører i et “omfattende folkedannelsesprosjekt” (Boden og Müller 2009 s. 160). Lærere ved universiteter og grunnskoler så i mange tilfeller med skepsis på slik dannelse blant vanlige folk.

Lesing av litteratur, ikke minst skjønnlitteratur, har vært sentralt fra og med romantikken for den som vil bygge opp sin dannelse. Troen på den store verdien av skjønnlitterær lesing er basert på et spesielt litteratursyn som kan kalles romantisk. “[D]e fleste av oss har et nokså tradisjonelt og romantisk litteratursyn. Vi tror at lesning gir innsikter og opplevelser som gjør oss til rikere mennesker, først og fremst gjennom menneskeskildringen som romanformen gir mulighet til. Vi ser på litteraturen som en form for selvrefleksjon der det menneskelige/allmennmenneskelige ved karakterene står i sentrum, enten vi leser Holberg, Ibsen, Hamsun, Undset, Mykle eller Solstad. Ved siden av dette innbiller vi oss at lesningen gir oss idemessige, idehistoriske og historiske innsikter. Forfatteren er for oss en person som har en spesiell gave til se og formidle bestemte sammenhenger og erkjennelser. [...] [Og vi tror på] litteraturens overskridende muligheter, dvs. dens muligheter til å knytte forbindelser mellom mennesker, psykologisk, erkjennelsesmessig og moralsk. [...] Premissen [er] at litteraturformidlingen også indirekte er verdiformidling, eller at beskjeftigelse med litteratur virker dannende, foredlende og opplysende på mennesker.” (Helge Horn i *Norsklæreren: Tidsskrift for språk og litteratur*, nr. 5 i 1996, s. 52-53)

Den tyske språkforskeren og politikeren Wilhelm von Humboldt (bror av vitenskapsmannen Alexander von Humboldt) var en ledende representant for én tankegang om hva dannelse er og hvordan den skal utvikles. “Dannelsens betingelse, hevdet Humboldt, er staten, i hans tilfelle den prøyssiske. Samtidig gjelder det omvendte: Statens betingelse er dannelsen! Dermed blir det helt klart hvorfor det er Humboldt og ikke Kant, Herder eller Goethe, som opptrer som

gudfar for dagens debatter om universitetenes og høyskolenes plass i samfunnet. Det var han som identifiserte og satte ord på djevelpakten som alle senere dannelsesbegreper må forholde seg til, enten de vil eller ikke: pakten mellom dannelsen og staten.” (Helge Jordheim i *Morgenbladet* 1.–7. august 2008 s. 21) Humboldt ga i 1792 ut verket *Ideer til et forsøk på å bestemme grensene for statens virksomhet*, der annen del av teksten har undertittelen “Betraktning av det enkelte menneske og de høyeste endelige formål med dettes tilværelse”, en del som begynner med disse ordene: “Menneskets sanne formål [...] er den høyeste og mest balanserte dannelse av sine krefter til en helhet. For denne dannelsen er frihet den første, ufravikelige betingelse.” Målet er ifølge Humboldt den følgende tilstanden: “[en tilstand] der ikke bare den enkelte nyter den mest ubundne frihet til å utvikle seg selv og sine egne evner til å bli noe særegent, men der også den fysiske natur ikke blir gitt noen annen form av menneskehender enn den som den enkelte gir den i tråd med sine behov og tilbøyeligheter, selv og etter sitt eget forgodtbefinnende, bare begrenset av egen kraft og egne rettigheter.” (s. 21)

Humboldt krav var at “også den fysiske natur, altså det som angår erfaringer, handlinger, arbeid, herredømme, kort sagt menneskets plass i verden, inklusive det politiske, skal forvaltes i tråd med det samme frihetsideal: Forholdene må legges best mulig til rette for at det enkelte mennesket fritt skal få utfolde og utvikle sine evner. Dette er [ifølge Humboldt] statens oppgave. Men oppgaven lar seg stort sett bare formulere negativt. Resten av teksten [i verket fra 1792] handler da også om hvordan staten skal holde sine klossete jernfingre unna alt som har med den enkeltes selvrealisering og dannelse å gjøre.” (Helge Jordheim i *Morgenbladet* 1.–7. august 2008 s. 21) Humboldt la ned en stor innsats for å gjøre reformer i utdanningssystemet i Prøyssen. I en periode fra 1809 var han utdanningsminister. Hans innsats kan sies å bli kronet med grunnleggingen i 1810 av et reformuniversitet i Berlin. Humboldt idé for det nye universitetet i Berlin var at det skulle bidra til å danne hver students personlighet til en harmonisk helhet. Bred lærdom og dannelse skulle være viktigere enn spesialkunnskap om snevre emner.

Helge Jordheim skriver: “Humboldts reformplaner bygget altså på tanken om en dannelse av hele mennesket. Dannelse var ikke bare noe praktisk, en rekke kunnskaper eller evner man skulle tilegne seg, men tok sikte på å utvikle helheten av alle de muligheter som lå nedfelt i det enkelte individ. Dermed kunne dannelsen heller ikke være styrt av en tanke om nytte, men skulle fokusere på de kunnskaper som var best egnet til å fremme individets selvrealisering. For Humboldt skal staten være en tilrettelegger for dannelsen. Men han trekker også noen adskillig mer radikale konsekvenser [...]. For det første er det for Humboldt bare den enkeltes dannelse som skal bidra til nasjonens fremskritt. Noen annen form for forbedring eller utvikling er det egentlig ikke mulig å tenke seg. Av dette følger, for det andre, at forholdet mellom dannelse og nytte blir snudd på hodet. At staten skulle kreve av dannelsen at den skal være nyttig, er absurd og dømt til å mislykkes; derimot må staten innrette seg slik at den er i stand til å nyttiggjøre seg – politisk, økonomisk og på andre måter – enkeltindividets frie selvrealisering av sine egenskaper og

talenter. Dette betyr igjen, for det tredje, at den enkeltes dannelse skal fungere som målestokk og prøvestein for staten, eller som Humboldt skriver: “Det dannede menneske skal tre inn i staten og samtidig måle dens tilstand opp mot sin egen dannelse.” ” (i *Morgenbladet* 1.–7. august 2008 s. 21)

Ifølge filosofen Inga Bostad er det “1700-tallets humanisme som har preget dannelsesbegrepet, ut i fra overbevisningen om menneskets egenverd og autonomi. I renessansehumanismen bør dannelse inneholde kunst, diktning, klassiske språk, retorikk og rettsforståelse, og fra opplysningsfilosofien forsterkes ideen om det rasjonelle individ som skal ta sine evner i bruk, og den fornuftsstyrte skapning i Kants filosofi blir en forutsetning for oppdragelse og utdanning. “Men ordet “dannelse” (Bildung) kommer i bruk først på 1800-tallet i Tyskland”, og ble en sentral kategori for å karakterisere oppdragelsens og utdanningens mål. Hos de tyske klassiske dannelsesidealister som Herder, Hegel, Goethe, Schiller og etter hvert Wilhelm von Humboldt inspirerer begrepet dannelse (Bildung) både den åndsvitenskapelige pedagogikken og senere sosialistiske dannelses teorier. “Humboldt er kjent for å stå bak en omfattende utdanningsreform (Bildungsreform) der målet er dannelse. Slik dannelse definerer han som “vekkelse av alle menneskets krefter, slik at disse kan utfolde seg gjennom tilegnelsen av verden og føre frem til en selvbestemmende individualitet og personlighet.” ” (Bostad i *Samtiden* nr. 2 i 2009 s. 121-122; med sitater av Anders Lindseth)

“[F]ra begynnelsen av 1900-tallet var den tyske tradisjonen på vei i en helt annen retning, bort fra det universelle og fellesmenneskelige. Utover århundret blir det tyske dannelsesbegrepet i stadig større grad et nasjonalt kampbegrep. Dannelse blir forstått som noe særtysk, noe som skiller Tyskland fra de andre vesteuropeiske landene, i første rekke fra fransk rasjonalisme og engelsk kremmermentalitet. Denne forståelsen av dannelse brukes som argument for den tyske kulturens overlegenhet, for eksempel i Thomas Manns essay *Die Betrachtungen eines Unpolitischen* fra 1918. Forut for og under første verdenskrig blir tanken om kulturell overlegenhet et argument for en aggressiv utenrikspolitikk og bidrar til bred støtte til Tysklands krigføring blant akademikere og intellektuelle. [...] På den ene siden fungerer dannelsesbegrepet som et middel til å avpolitiserer offentligheten, både den borgerlige og den akademiske, og baner dermed indirekte veien for Hitlers maktovertagelse. På den annen side styrker begrepet forestillingen om det tyske, tysk kultur, språk og identitet, som noe spesifikt og særegent. Dermed åpner det for tanken om et herrefolk og overlegne og underlegne raser. [...] Dannelse kan dermed forstås som “det refleksive og kommunikative kraftfelt som vil integrere alt materiale som livet og kunsten tilbyr, så vel som all mulig kunnskap”. Dette, hevder [historikeren Reinhart] Koselleck, er dannelsens utopiske element. Ønsket om å integrere alt medfører at dannelsesbegrepet ikke kan operere med hierarkier mellom forskjellige vitenskaper eller kunstuttrykk – alle belyser og begrunner hverandre gjensidig. [...] Skal dannelse kunne forandre individet og/eller samfunnet, må det hele tiden selv være i forandring og kunne tilby en

refleksjon over disse forandringene.” (Helge Jordheim i *Morgenbladet* 15.–21. august 2008 s. 26)

Den tyske filosofen Friedrich Nietzsches *Om våre dannelsesinstitusjoners fremtid* (1872) er basert på fem foredrag. “All dannelse,” skriver Nietzsche, og tar farvel med Humboldts optimisme, “begynner med det motsatte av det man nå lovpriser som akademisk frihet, med lydighet, med underkastelse, med tukt, med tjenesteplikt”. [...] Fra sin posisjon som professor går Nietzsche til angrep på sin samtids sterkeste politiske og kulturelle krefter, byråkratiet, journalistikken og litteraturen, som alle trivialiserer og banaliserer dannelsen. Akademisk frihet er ikke annet enn et falsk skinn som i realiteten skjuler nyttetenkning og en latterlig instrumentalisering for nasjonale formål.” (*Morgenbladet* 8.–14. august 2008 s. 23)

Etter 1960-tallet har “hele dannelsesbegrepet forsvunnet, kommet i sterk miskreditt, eller blir redusert til pene manerer og borgerlig adferd. [...] En tvers igjennom dannet person er en som har diskvalifisert seg som samfunnsborger. Han er ute av takt med det som skjer rundt ham på alle kanter [...] Da bruker jeg dannelsesbegrepet i den gamle forstand; en person som lider av et åndshovmot som gjør at han ikke går på fotballkamper eller ser på fjernsyn, og stenger seg ute fra de menneskene han faktisk lever sammen med. Slike personer finnes fremdeles. På de humanistiske fakultetene finnes de. [...] de stenger seg inne. [...] Mye av dannelseskulturen har vært innrettet nettopp for å vedlikeholde slike provinsialismer, de være seg nasjonale eller klassebetonte. [...] spissborgerens ukritiske overtagelse og videreføring av det han har lært hjemmefra.” (Anders Johansen m.fl. i <https://morgenbladet.no/2004/10/dannelse-er-omdannelse>; lesedato 16.05.20)

I Storbritannia “er Shakespeare en del af det nationale curriculum, selv 14-årige skal til skriftlig eksamen i et af Shakespeares dramaer. [...] På denne måde opnår et flertal af eleverne i engelske skoler et kendskab til hans tekstunivers, et vist citatberedskab og en viden om hans største figurer, så de forstår, hvad der menes med Hamlets tøven, Ofelias vanvid, Macbeths ambitioner osv. [...] Dannelsen er i dette lys blevet forvandlet fra at være en indre kvalitet til at blive en ydre, målbar evne til at kunne tale med. Som sådan kan den optimeres, den kan fyldes på; når litteraturen træder i dannedhedens tjeneste, udvider reference- og samtalepunkterne sig betragteligt.” (Møller og Siersted 2008 s. 35)

“Behovet for at det må finnes et eller annet av felles kultur som binder dette samfunnet sammen, ellers fragmenteres det hele. Spørsmålet er reelt: hvordan skal vi få det hele til å henge i hop, slik at ikke samfunnet pulveriseres? Men jeg tror vi tar et feil grep ved å fastholde ideen om én felles beholdning av kulturelementer som alle bør være innviet i og ha kjennskap til. Det er ikke slik vi beholder limet i samfunnsbyggverket. Jeg er overbevist om at det i stedet er å holde fast troen på at det gir mening å henvende seg til hverandre, og holde samtalen, eller krangelen, gående, ut fra våre mange forskjellige ståsteder.” (Anders Johansen i <https://morgenbladet.no/2004/10/dannelse-er-omdannelse>; lesedato 16.05.20)

“Men så var det dannelsen da: - Reisen fra en privat til en felles virkelighet motvirker sosial forvitring og nedbryting av kulturell motstandskraft. Dannelse er et minimumsbegrep, det mål av felles orienteringspunkter som et voksent menneske må besitte for ikke å være idiot utenfor sitt fagfelt og sin sosiale nisje, sier Berg Eriksen” (*Aftenposten* 9. januar 1996 s. 20). “Eldre amerikanske damer med lilla hår og sommerfuglbriller som står lamslåtte overfor Forum Romanum og stiller det uunngåelige spørsmålet til sidemannen: “I guess there is some sort of history behind all this?” – selv deres art er i ferd med å dø ut. [...] Det som alle skolebarn visste for hundre år siden, blir til eksotisk bakgrunnsstoff for charterturister. En hel kulturell referanseverden er i ferd med å forsvinne. Det som var allestedsnærværende og selvsagt, er blitt til en sak for spesialister. [...] For ingen av oss vil vel ligne på den turisten som stanser på Akropolis i Aten med åpen munn og utbryter: “Gee, this deserves to be known!” ” (Trond Berg Eriksen i *Morgenbladet* 26. september–2. oktober 2014 s. 53)

Forfatteren Dag Solstad sa dette i et intervju i 2009: “Ingen dannelse, verken høyborgerlig eller for så vidt heller ikke marxismen, vaksinerer mot noe som helst.” (*Morgenbladet* 25. september–1. oktober 2009 s. 29) Det går f.eks. an å ha lang utdannelse, følge godt med i kulturlivet osv., og likevel helhjertet støtte et totalitært regime.

“Den franske dannelsesstradisjonen er veldig litterær. Du kan nesten ikke høre en politisk tale uten at Victor Hugo, Voltaire eller noen av de andre gamle gigantene blir sitert. Den kulturelle eliten er så institusjonalisert, ikke bare gjennom elitehøyskolene, men også gjennom det særfranske fenomenet *L'Académie française*, som ble dannet på 1600-tallet. Dette er et slags råd, som man velges inn i på livstid. Medlemmene kalles “de udødelige”, og dette er toppen av den hierarkiske kransekaken. Dette er den virkelige kultureliten. [...] Både forfattere, professorer, filosofer, kunstnere og leger kan bli utpekt, og begrunnelsen er alltid den samme. Man har gjort seg bemerket som eksellente representanter for det franske språk og den franske kultur. Medlemmene har en enorm definisjonsmakt, ved at de er et nasjonalt språkråd og ved at de deler ut 60 litterære priser i året.” (*Morgenbladet* 15.–21. februar 2008 s. 33)

Dietrich Schwanitz’ *Dannelse: Alt du må vite* (på norsk 2002) forklarer blant annet hvordan man “opptrer dannet” i dagliglivet.

Å ha dannelse krever ekstra stor innsats, mener noen. Forfatteren Espen Sjøbye har hevdet at “et dannet menneske bør lese 100 sider tekst hver dag.” (i *Dagbladet* 6. november 2010 s. 69)

På 1800- og begynnelsen av 1900-tallet utvikles i Tyskland ideen om “kultur og dannelse, *Geist*, ånd, inderlighet og dybde.” (Helge Jordheim i *Morgenbladet* 24. februar–1. mars 2012 s. 24) Det finnes ikke noe engelsk ord som direkte tilsvarer det norske “dannelse” og det tyske “Bildung”. Den norsk-amerikanske forskeren

Johan Koren skrev på e-postlista biblioteknorge@nb.no 16. desember 2010: “I USA snakker enkelte fremdeles om “a liberal arts education”, dvs en avrundet, balansert utdanningsprogram som gir et grunnlag for videre spesialisering og for livet, med innhold som inkluderer både humaniora og vitenskap-litteratur, kanskje et språk (selv om det er noe latterlig i mange tilfeller, når de ikke begynner med språket før første året på universitetet, og dropper den etter lite mer enn en halvårshet), litt biologi, kjemi, fysikk, litt (fælt lite) geografi og historie. Mitt universitet kaller dette for “university studies”, et visst antall studiepoeng som alle bachelor studenter må ta, med noe mer humaniora innhold for Bachelor of Arts studenter, og noe mer vitenskapelig innhold for Bachelor of Science studenter.” Noen dager senere oppsummerte bibliotekaren Siv J. M. Holt: “Tusen takk for alle dere som har engasjert dere i å finne det engelske ordet for “Dannelse”. Mange tips til lesning som jeg ser har gått ut til Biblioteknorgeslista, så jeg nøyer meg med tips på oversettelse av selve begrepet her:

Educated

Knowing, knowledgeable, learned, lettered, well-educated, well-read, literate

Bildung

Educational upbringing

Development

Breeding

Shaping, Forming, Formation, Education, Growth

Enlightenment

Decorum

Refinement

Culture

Sense of decorum

Growth and rice”.

I debatten rundt det å finne et engelsk ord på e-postlista, skrev bibliotekaren Pål Hermod Bakka: “Problemet er at Danning er eit gamaldags aristokratisk fenomen som skulle visa at det var skilnad på folk. Så danning og likskap er antiteser. Det gode gamle folkeopplysingsidealet var eit danningssideal. Men denne heoriske freistnaden på dialektisk sameining av motseiingane lukkast ikkje. [...] “Danning” er eit standsskilje. Det inneber eit klårt verdihierarki om at noko er betre enn noko anna; at Arne Nordheim er betre enn Vassendgutane.” Bibliotekforskeren Tord Høivik skrev 17. desember 2010: “Nøkkelpbegreper som dannelse – Bildung – paideia (gresk); opplysning – Aufklarung-enlightenment , osv er ikke merkelapper med mer eller mindre korrekte definisjoner – men arenaer der ulike (interesse-) grupper kjemper om definisjonsmakten. Både arenaene og gruppene forandrer seg dessuten over tid.”

“[V]i har mistet dannelsen av syne som et normgivende begrep. Og at vi dermed går glipp av en normering som ville gjort samfunnet mykere og individene mer opplyste. Innholdsmessig kan elementer av klassisk dannelse sies å friste en

skyggetilværelse under det litt utflytende og utvaskede ordet kompetanse. Begrepet dannelse brukes dels om den prosessen der et menneske tilegner seg et kulturelt bestemt innhold av viten, ferdigheter og holdninger, og dels om resultatet av en slik prosess. [...] I ei tid da det har gått inflasjon i rettighetsbegrepet med vekt på hva den enkelte skal motta uten særlig innsats, forutsetter dannelsen også at individet selv inntar en aktiv rolle for å tilegne seg dannelsen. [...] Dannelse gjør individet i stand til å mestre tilværelsen ut fra et overordnet helhetssyn, kritisk og selvstendig tenkning. Dannelsen gir fortolkningsverktøy i en verden av usammenhengende og motstridende informasjoner. Dannelsen motvirker ensidig spesialisering og ekstrem individualisering. Det er med henvisning til dette, i tillegg til å kvalifisere et individ som borger, utdanningsidealet er dannelse som former et menneske som lever opp til kravet om sammenheng og konsistens. Det er det som menes når vi fortsatt snakker om det “allmenne” innhold i dannelse og utdanning. Respekten for det menneskelige førte i opplysningstida (fra 1750) til at det i humanismens dannelsesbegrep inngikk forestillinger om toleranse, humanisme og de første ideer om menneskerettigheter. Dermed ble det humanistiske dannelsesbegrep på samme tid en pedagogisk, moralsk og politisk norm.” (Høyre-politiker Michael Tetzschner i *Dagbladet* 10. november 2011 s. 64)

“Med tiden endret oppfatningen seg dit hen at dannelsen skulle gi den enkelte en utviklet evne til å bringe orden i forestillinger, og til selv å danne nye forestillinger, materielt ved kjennskap til den allmenne og estetiske kultur gjennom de klassiske tekstene, gjerne på originalspråkene. Den ble mer et verktøy enn en fasit. [...] Det er klar sammenheng mellom dannelse som verdi i skolen og samfunnets vektlegging av dannelse som en sosial norm, idet det pedagogiske innhold som regel etterlater et preg i personligheten, også etter at selve stoffet er glemt. Dette poenget framkommer i den humoristiske definisjon av dannelse som “det som er tilbake når man har glemt det man har lært”. I ei tid da vi utfordres til å svare mer konkret på hva som ligger i slagordet “mer demokrati”, vil jeg slå et slag for revitalisering av dannelsesbegrepet. Tilstedeværelse av dannelse utjevner motsetninger og øker sammenhengskraften i samfunnet og kan gjøre integrering lettere. Dannelse kan tilegnes av alle uansett etnisk utgangspunkt. Samtidig styrkes demokratiet fordi vi får en offentlighet basert på selvtenkende og kritiske mennesker som i mindre grad blir offer for demagogi, mediespinn eller overforenklinger. I stedet for å fortelle folk at “alle skal med”, gir selvstendig dannelse grunnlaget for en tenkende person som selv bestemmer hva han eller hun vil være med på. Og hvem vet. Kanskje en gjenoppliving av dannelsen en gang i framtida vil gi oss færre deltakere i “Big Brother”, færre kjendiser som forteller leserne i detalj om sin seksuelle debut, eller flere politikere som argumenterer reelt med respekt for motstandere og tilhørere?” (Høyre-politiker Michael Tetzschner i *Dagbladet* 10. november 2011 s. 64-65)

“I den norske etterkrigstiden og særlig som et motsvar til vitenskap forstått i positivistiske og postmoderne termer har et dannelsesbegrep med utspring spesielt i Jürgen Habermas’ teorier stått sterkt i norsk humaniora og gjør det fortsatt. Dette er

et dannelsesideal sentrert rundt dialog, og som ser humanioras rolle i å (ut)danne rasjonelle medborgere. [...] Der hvor det tidligere var en redsel for akademisk elitisme, er i dag problemet omvendt; humanistisk kunnskap, verdier og danning har ingen privilegert posisjon, men kan velges – eller “shoppes” – på lik linje med andre kulturuttrykk. Den franske filosofen Chantal Mouffe har vist hvordan dagens politiske kamp står om hvordan de politiske subjektene blir formet og definert. Hvis dannelsen av subjektet overlates til forbrukerkapitalisme, understøttet av en hel hær av terapeuter, “coacher”, selvhjelps litteratur og det kommersialiserte media, er ikke politikk noe annet enn Grandiosas pizza-valg [...] vi trenger et radikalt dannelsesbegrep(er) gjennom å fremvise andre selvrealiseringsprosjekter enn markedets fabrikkerte identiteter og en akademisk tilpasning til arbeidsmarkedet. Det politiske subjektet må gjenskapes, og her er ikke en tilpasning tilstrekkelig – som for eksempel dannelsesutvalgets innstilling fra 2009 som snakker om å “supplere Bologna-prosessen vekt på markedets krav”, “omstilling” og “endringsevne” eller Tora Aaslands begrep om “nyttig danning”. Tilpasninger har vi nok av. Hele den vestlige kulturen er en markedstilpasning. Vi trenger også alternativer og radikale brudd.” (Simen Andersen Øyen i *Morgenbladet* 10.–16. februar 2012 s. 26-27)

Alle artiklene og litteraturlista til hele leksikonet er tilgjengelig på <https://www.litteraturogmedieleksikon.no>